

משפחות בחדר האטום – דפוסי אינטראקציה בעת התקפות הטילים במלחמת המפרץ

עמית בן-דוד ויואב לביאי

מחקר זה ניסה לזהות סגנונות של אינטראקציה והתנהגות משפחתית בעת מלחמה. שישים ושש משפחות נבחרו באופן אקראי בשבת הראשון של מלחמת המפרץ ורואיינו בטלפן באמצעות שאלון חצי-מובנה. מניתוח הראיונות עלו שלושה ממדים של התנהגות משפחה: האווירה הרגשית (רמת התרדה המבוטאת), דפוסי ההתארגנות (חלוקת תפקידים) ומידת הקשר הבין-אישי וצורתו. כאשר קטגוריות אלו נלקחו בחשבון, נמצאו ארבעה סוגי משפחות: 1. משפחות חרדות; 2. משפחות זהירות; 3. משפחות בטוחות; 4. משפחות אדישות. ממצאים אלה נדונים לאור המאמצים הנעשים בעת האחרונה, להבהיר את המושגים ולתאר את התהליכים, הקשורים בהתמודדות משפחה בעת לחץ, וכן בהקשר להבנת התנהגות המשפחה בסיטואציות לחץ אחרות.

כיצד מתמודדות משפחות עם אירוע לחץ כמלחמה? מה ההשפעה שיש למלחמה על תפקודן של משפחות? סקירת הספרות האמפירית מגלה, כי מעט מאוד ידוע על נושא זה. מחקרים, שעסקו בהשפעותיהן של מלחמות התמקדו עד כה בשלוש קבוצות-מטרה בלבד – חיילים, משפחות החיילים, ואזרחים באזורי לחימה.

המחקר המקיף ביותר התמקד בהשפעותיה של מלחמה על חיילים, ובמיוחד בהשלכותיהן הפסיכולוגיות של חוויות-קרב טראומטיות והפרעות פוסט-טראומטיות (Figley, 1978). מחקרים רבים יחסית, התמקדו גם במשפחותיהם של חיילים (Dreman, 1983; Hogancamp & Figley, 1981) ובמשפחותיהם של שבויים ונעדרים (McCubbin, 1986; Hunter & Dahl, 1975; Hunter, 1986). מחקרים אלה עסקו בעיקר בהשפעת הפרידה והעדרות החייל (אב, בעל, בן) מן המשפחה; בחששות לגורלו של החייל; בהשפעה שיש לשיבתו של החייל הביתה על תפקוד המשפחה; וכן בהשפעה שיש לפציעתו של חייל

* ד"ר עמית בן-דוד וד"ר יואב לביאי, מרצים בכיתה-הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה. המחברים מבקשים להודות לחיה שמואלי-פולק, ורד אביר, ענת אורן ועדנה ציפרים על עזרתן בריאיונות המשפחות, ולנעמי אוהל על עזרתה בהכנת המאמר לדפוס בעברית. מאמר זה הינו נוסח מתוקן ומותאם של מאמר שפורסם במקור בכתב העת *Family Process* כרך 31 (1992). המחברים תרמו במידה שווה להכנת המאמר.

או למותו על משפחתו. באחרונה החלו חוקרים לבחון גם את ההשפעה שיש לתגובות פוסט-טראומטיות של החייל על משפחתו (Rosenbeck, 1986; Solomon, 1988). מחקרים שעסקו בהשפעתן של מלחמות על אוכלוסייה אזרחית התמקדו בעיקר בתגובות הפסיכולוגיות של ילדים ובני נוער (Freud & Burlingham, 1943; Ziv & Israeli, 1973; Milgram, 1982; Mahjoub, Leyens, Yzerbyt & diGiacomo, 1989). כמו כן, עסקו מחקרים אחדים בהשפעתן של מלחמות ומתיחויות בטחוניות בישראל על תגובותיהם של מבוגרים ביישובי-ספר (Kaffman, 1977; Zuckerman-Bareli, 1979). ברם, מחקרים על תפקודן של משפחות במצבי מלחמה כמעט שאינם נמצאו.

המחקר הנוכחי מתאר דפוסי התמודדות ודפוסי תפקוד של משפחות בעת מלחמת המפרץ. במלחמה זו היו מצבים של לחץ אקוטי לאנשים ולמשפחות בישראל, ובמוכנים רבים היא תאמה את מה שפיגלי (Figley, 1983) מגדיר מצבי קטסטרופה. כמו במצבי קטסטרופה אחרים (אסונות טבע, למשל) התקפות הטילים בעת מלחמת המפרץ היו אירועים פתאומיים, בלתי-צפויים, מאיימים על החיים, והביאו עימם תחושה של חוסר-אונים וחוסר-שליטה על המתרחש. יתרה מכך, הסכנה המתמדת מפני התקפות טילים חדרה אל חיי היומיום והפריעה לאורח החיים השגרתי של משפחות.

פיגלי (Figley, 1983) ציין, כי כאשר משפחות חוות מצבי אסון, מופר אורח החיים השגרתי שלהן והדבר עלול לפגוע בתפקודה התקין של המערכת המשפחתית. מצבים כאלה משנים את החוקים הפנימיים, את התפקידים ואת חלוקת האחריות, גם אם מקורות הסמכות נותרים בעינם. מאידך, העובדה שבני המשפחה עוברים את האירוע יחד, שהם שותפים לחוויה, יש בה אפקט מרגיע בשעת אסון.

תיאוריות על התמודדות משפחות בשעת לחץ (Hill, 1949, 1958; Burr, 1973; Hansen & Johnson, 1979; McCubbin & Patterson, 1983; Boss, 1987) להסביר ולנבא את התוצאות קצרות הטווח והממושכות יותר על תפקוד המשפחה. הנסיונות להבין כיצד מתמודדות משפחות כיחידות קולקטיביות (כניגוד להתמודדותם של בני משפחה כיחידים) הם חדשים יחסית (Dyk & Schvaneveldt, 1987). מק-קאבין ועמיתיו (McCubbin, Joy, Cauble, Comeau, Patterson & Needle, 1980), למשל, ראו בהתמודדות כזו שילוב של תהליכים קוגניטיביים ותגובות התנהגותיות, שבאמצעותן מנסות משפחות לשמור על תפקוד מאוזן תחת לחץ.

המחקר על התמודדות משפחות במצבי לחץ נשען, במידה רבה, על תיאוריות פסיכולוגיות וסוציולוגיות (McCubbin et al., 1980; Dyk & Schvaneveldt, 1987). התמודדות הומשגה כאינטראקציה דינמית, בין משאבים, תפיסות והתנהגויות. בהתאם לכך, אסטרטגיות התמודדות נתפסו כעמדות ותפיסות של המשפחה כלפי אירוע הלחץ, יחד עם השימוש שהן עושות במשאבים (פנימיים וחיצוניים) על-מנת להפחית את השפעתו של אירוע הלחץ וכדי לאפשר הסתגלות (ארפטציה). עבור החוקרים, השאלה המרכזית היתה – מה בני המשפחה או המשפחה כמערכת עושים כאשר המשפחה נתקלת בבעיה או בקושי.

שני כיווני מחקר התפתחו בנוסיון לזהות דפוסי התמודדות משפחתית. האחד ניסה לזהות את הממדים העיקריים באסטרטגיות ההתמודדות של משפחות (McCubbin, Larsen & Olson, 1982; Stetz, Lewis & Primomo, 1986), או לבחון את האפקט

של התמודדויות ספציפיות, כגון: פתרון בעיות (Klein, 1983). מק־קאבין ועמיתיו (McCubbin et al., 1982) למשל, סיווגו 29 התמודדויות לאלו הקשורות לתהליכים קוגניטיביים פנימיים (כגון, פירוש מחדש והערכה פאסיבית) ולאלו הקשורות בהשגת משאבי תמיכה חיצוניים. כיוון זה הוליד מחקרים מרובים, שניסו לבחון כיצד משתמשות משפחות במגוון אסטרטגיות ההתמודדות בסיטואציות חיים שונות (ראה: McCubbin & Figley, 1983).

הכיוון השני ניסה לתאר אינטראקציות משפחתיות ותהליכים בין-אישיים במצב לחץ. מק־קאבין ופטרסון (McCubbin & Patterson, 1983) פיתחו את מודל תגובת ההסתגלות וההתאמה המשפחתית (FAAR: The Family Adjustment and Adaptation Response Model), המתאר את תהליכי ההסתגלות וההתאמה של המשפחה לאורך זמן. מודל זה מדגיש תהליכים בין-אישיים של הסתגלות, בניגוד למודלים המתמקדים בהסתגלות הפרט. ריס ואוליברי (Reiss & Oliveri, 1980) טענו, שמשפחות מפתחות תפיסות משותפות, המגדירות את האינטראקציות המשפחתיות ואת היחס בינן לבין הסביבה ("פרדיגמה" משפחתית). במצבי לחץ, הם טוענים, ההתמודדות המשפחתית היא תהליך שבו מוגדר המצב המשברי, המשפחה מנסה פתרונות שונים ומתחייבת לאופן פעולה – הכול בהתאמה לפרדיגמה המשפחתית.

למרות שחוקרים עסקו באסטרטגיות התמודדות ובתהליכי התמודדות במצבי לחץ שונים ומגוונים, לא נחקרו תהליכים משפחתיים במצבי לחץ אקוטיים כמלחמה. מטרת מחקר זה היתה אפוא, לבחון את הדינמיקות המשפחתיות כעת מלחמה, ובמיוחד בשעה שהלחץ נמצא בשיאו: מהישמע אזעקת החירום ("נחש צפע") ועד לאתר אות הארעה. ובאופן ספציפי יותר, ביקשנו ללמוד מה התרחש בפועל כמשפחה בהיותה מכונסת בחדר האטום.

שיטה

נבדקים

ששים ושישה אנשים השיבו לריאיון טלפוני, שבו התבקשו לתאר את התנהגות המשפחה בחדר האטום. המשפחות נבחרו באופן אקראי ממדריך הטלפון של אזור חיפה (04), שבימיה הראשונים של מלחמת המפרץ נפלו בו טילי סקאר. הראיונות נערכו במחצית השניה של השבוע הראשון למלחמה (21–24 בינואר, 1991).

תהליך הרגימה: עמודי ספר הטלפונים חולקו (באופן שרירותי) בין חמש מראיינות, והן התבקשו לבחור באופן אקראי עמוד כלשהו ולהניח את אצבען במקום כלשהו על פני הדף. המספר שנבחר הפך לחלק מהמדרג, אם ברישום בספר היו שני שמות (דהיינו, זוג או משפחה). אם המספר שנבחר היה על שם אחד בלבד, בחרה המראיינת את המספר הבא אחריו בספר. לאחר בחירת המשפחה נערך ריאיון עם המבוגר הראשון שענה לטלפון (במקרים שבהם השיב לטלפון ילד, רואיין המבוגר הראשון, שהשיב כאשר הילד התבקש "לתת את אבא או את אמא"). למשיב נמסר, כי זה סקר ריאיון רוצים לדעת איך המשפחה מסתדרת בזמן המלחמה". ההיענות היתה כמעט מלאה

(אין בידינו מספרים מדויקים על שיעור ההענות). יש לזכור, כי בימיה הראשונים של המלחמה היתה אוריה של שיתוף פעולה ועזרה הדדית, וכי המשיבים, רובם ככולם, שמחו לדבר עם אנשי מקצוע. במקרים אחדים ביקשו המשיבים מועד אחר (דהיינו, שעה מאוחרת יותר באותו יום) והמראיינות התקשרו אליהם מאוחר יותר. ארבעים ושלשה (65%) משיבים היו נשים ו-19 (29%) היו גברים. ארבעה (6%) היו ילדים בוגרים, שגרו בבית הוריהם. לחמישים וחמש (83%) משפחות היו ילדים מתחת לגיל 18, שהתגוררו בבית. השאר היו זוגות מבוגרים שילדיהם מתגוררים מחוץ לבית (11%) או שילדן המבוגר שב לחיות בבית המשפחה בתקופת המלחמה (6%).

הריאיון

בריאיון שהיה חצי-מובנה היו שאלות כתחומי התנסויות, התנהגויות, תפיסות ועמדות המתייחסות למלחמה. בהסתמך על תיאוריית הלחץ במשפחות (Hill, 1949; McCubbin & Patterson, 1983; Boss, 1987), הקיפו השאלות את התחומים הבאים:

1. גורמי לחץ. קשיים ספציפיים, שמקורם האיום של התקפת טילים (צופרים, מסיכות, פחדים, דאגה לילדים, הצורך להתעורר בלילה), גורמי לחץ קודמים ובעיות ספציפיות שעלו בתוך ומחוץ לחדר האטום.
2. תפיסת המצב ומשמעותו. שאלות בנושאים, כמו: "מה את/ה ובני משפחתך חושבים על המלחמה?" ובדיקת מידת ההסכמה בין בני המשפחה על משמעות המצב.
3. התמודדות משפחתית. שאלות, כגון: "מה עשו בני המשפחה עם הישמע צפירת האזעקה?"; "מה עשיתם כולכם בחדר האטום?"; "האם היו חוקים או כללי התנהגות כלשהם?"; "מי, אם בכלל, היה אחראי על מה שעושים?";
4. תמיכה חברתית. שאלות, כגון: "מי טילפן אליכם או אל מי טילפנתם במהלך התקפות הטילים ואחריהן?";
5. השפעה על המשפחה. שאלות, כגון: "איך זה היה עבורכם לשהות ביחד בחדר האטום?"; "האם היו כאלה שרצו לצאת מן החדר האטום לפני הישמע אות ההרגעה?"; "איך את/ה חושבת/ת שתנהג המשפחה אם המלחמה תמשך לאורך זמן?";

מאמר זה מתמקד רק בחלק אחד של הריאיון, היינו, התנהגות המשפחה והאינטראקציות הבין-אישיות בחדר האטום. מקורות של לחץ ומתח בזמן המלחמה, תפיסת המצב והשפעתו על המשפחה מתוארים במקום אחר (Lavee & Ben-David, in press).

ניתוח הראיונות

שיטות ניתוח איכותיות, דהיינו, אינדוקציה אנליטית (analytic induction) ואסטרטגיות של השוואה מתמדת (constant comparison) שימשו לזיהוי צורות של אינטראקציה והתנהגות משפחתית. אינדוקציה אנליטית (Bogdan & Biklin, 1982; Goetz &)

הנתונים בחיפוש אחר תימות משותפות, יצירת קטגוריות של התופעה, ושילוב הקטגוריות לטיפולוגיה. השיטה השנייה, השוואה מתמדת (Glasser & Strauss, 1967), משלבת קידוד אינדוקטיבי לקטגוריות יחד עם השוואה ב־זמנית של כל המקרים הנצפים. הליך זה מיועד ליצור הסבר אוניברסלי ולא הסתברותי, כלומר, על כל המקרים להיות מוסברים, ולא רק להראות התפלגות כלשהי (Goetz & LeCompte, 1984). במחקר נעשה הניתוח באופן הבא: ראשית, קראו החוקרים את כל רישומי הראשונות, כדי לאתר תימות משותפות. לאחר מכן קודדו הנושאים וקושרו הדוגמאות השונות של אותה תופעה, כך שנוצרו קטגוריות של דפוסי התנהגות. לבסוף, הושו (constant comparison) הראיונות אלו לאלו. תדפיסי הראיונות נחתכו על פי פריטי הראיון וכל הראיונות שולבו על פי הקטגוריות שזוהו בשלב הראשון. מהימנות הקידוד (מידת ההסכמה בין שופטים) היתה 0.89.

ממצאים

שלושה ממדים של דינמיקה משפחתית

בניתוח הראיונות זוהו שלושה ממדים שאפיינו את הדינמיקה המשפחתית בחדר האטום: 1. אווירה רגשית; 2. דפוסי התארגנות; 3. סגנונות האינטראקציה בין בני המשפחה.

אווירה רגשית

ממד זה מתייחס לאווירה הכללית ולביטוי האמוציונלי שאפיינו את המשפחה. כללית, ניתן היה לחלק את המשפחות לאלו שאופיינו ברמה גבוהה של פחד (ביטויי חרדה גבוהה) ואלו שאופיינו בתחושה של ביטחון ואמונה שהסכנה, שמשוה יקרה להם, נמוכה (ביטויי חרדה נמוכה).

בנתונים נמצאו שני סוגים של ביטויי חרדה גבוהה. ראשית, היו משפחות שהפחד אצלן היה כה רב עד כי תפקוד המשפחה שותק על ידי אות האזעקה. למשל, אחד המשיבים דיווח: "זה היה כמו ליל בלהות... אני אפילו לא זוכר בדיוק מה היה. רעדנו כולנו מפחד. חשבנו שאם לא נחבוש את המסיכות מיד, כולנו נמות". הסוג השני של המשפחות פחד מפני הטילים, אך האמין שאם ינחת טיל בסביבתם, המסיכות והחדר האטום יגנו עליהם.

גם המשפחות שביטויי החרדה אצלן היו נמוכים היו משני סוגים. היו משפחות שהאמינו שלא יאונה להן דבר רע, מפני שההסתברות שטיל יפגע בביתם היא נמוכה למדי, והיו משפחות בעלות תפיסה פטליסטית, שבאופן פרדוקסלי הגנה עליהן מן הפחד. הם חשו שאם ינחת עליהם טיל, ממילא שום דבר לא יעזור ולכן אין טעם להיכנס לבהלה. אחד המשיבים ביטא זאת: "מה שיהיה, יהיה. חוקי ההסתברות פועלים לטובתנו, אבל אם טיל בכל זאת יפול אצלנו בשכונה או אם תהיה פגיעה ישירה, אזי החדר האטום ממילא לא יציל אותנו... ממילא אין שום דבר שאנו יכולים לעשות במצב כזה".

הממד הזה מתייחס לאופן חלוקת התפקידים במשפחה לפני כניסתם לחדר האטום ובחדר האטום עצמו. הראיונות הצביעו על שני דפוסי התארגנות: 1. תפקידים ברורים ומוגדרים היטב; 2. העדר חלוקת תפקידים ברורה. בכמה משפחות היו לבני המשפחה תפקידים ברורים. לדוגמה – אטימת הדלת, הכנסת רדיו לחדר האטום, עזרה לילדים הקטנים בחבישת המסיכות או הכנסת תינוקות לממ"ט. אחד המשיבים דיווח: "מיד מצאנו את עצמנו בפעילות. אני אטמתי את הדלת בטייפ ופתחתי את הקופסאות של המסיכות. אז לקחתי את אחד הילדים ואשתי לקחה את השני. ידענו מה אנו עושים, והיה ברור מה כל אחד עושה. 'אם אתה מוכן', אמרתי לעצמי, 'אתה מוגן!' כך ששנינו ידענו מה כל אחד צריך לעשות".

במשפחות אחרות, לא היתה חלוקת תפקידים ברורה. משיבים תיארו, כי אצלם כולם עושים הכול, ובדקות הספורות שבין הישמע האזעקה לבין האפשרות שינתח טיל, כולם מכבים אורות, מפסיקים את פעולת הנור הבישול ודואגים לילדים. אחת המרואיינות תיארה זאת כך: "לא היתה חלוקת עבודה, אבל גם לא היה הרבה מה לעשות. אני אמרתי לו, להכניס את הכלב ואת הרדיו ואני הבאתי את הילדים. כלילה השני, הוא לקח את הילדים... האורות נשארו דולקים, אני חושבת, כי אף אחד לא כיבה אותם. בתוך החדר היה קצת בלבול. הוא שם את המסיכות לילדים... אני לא ידעתי מה לעשות איתן כי לאורך כל הדרך לא האמנתי שזה יכול לקרות".

אינטראקציה בין-אישית

הממד השלישי מתייחס לאופי האינטראקציה בין בני המשפחה במהלך שהייתם בחדר האטום. היו משפחות שדיווחו על אינטראקציה מתמדת אחד עם השני ("...צחקנו והצטלמנו עם המסיכות"), ואחרות דיווחו, שכל בן-משפחה היה עסוק בעצמו ולא היה קשר ביניהם ("היה שם שקט מאוד... הבנות קראו ספרים, בעלי האוזן לרדיו... ואני גם כן").

נוסף לכך, היו אינטראקציות משפחתיות "חיוביות", כלומר, בני המשפחה דיברו זה עם זה או תמכו זה בזה ("...שוחחנו על כל מיני דברים, על המלחמה, סיפרנו בדיחות, הקשבנו להודעות מהרדיו") והיו אינטראקציות "שליליות", כלומר, בני המשפחה רבו וצעקו זה על זה ("רבנו עם הילדים על חבישת המסיכות... התווכחנו בינינו, האם אכן יש צורך לחבוש לילדים את המסיכות, אם הם כל-כך לא רוצים. היו הרבה צעקות ורעש").

גם רמה נמוכה של אינטראקציה היתה יכולה להיות "חיובית" או "שלילית". אינטראקציה נמוכה "חיובית" באה לביטוי כשיבה שקטה של בני המשפחה אבל בתחושת יחד, צופים בטלוויזיה או מאזינים לרדיו: "כולנו היינו סביב הרדיו... אף אחד לא הרבה לדבר. כולנו ישבנו שם מנסים להאזין למה שקורה בחוץ". אינטראקציה נמוכה "שלילית" אופיינה בשקט מתוח ותחושה של כל אחד לעצמו: "אמא ישבה על המיטה ולא אמרה דבר. אבא גם הוא היה שקט מאוד, אך היה לגמרי ברור, שהוא רוצה לצאת מן החדר. הוא אכן יצא עוד לפני שנשמעה ההרגעה. אני לקחתי משחק הרכבה לחדר, כדי להעסיק את עצמי. לא הצלחתי במיוחד...".

כאשר נלקחו בחשבון כל הקטגוריות המתוארות לעיל, אפשר היה לסווג את המשפחות לארבעה סוגים או לארבעה סגנונות התמודדות: 1. המשפחה החרדה; 2. המשפחה הזוהירה; 3. המשפחה הכטוחה; 4. המשפחה האדישה. לוח 1 מראה את הפרופילים של ארבעת סוגי המשפחות על פי מאפייניהן בשלושת ממדי ההתנהגות.

לוח 1

ארבעה סרופילים של תגובת המשפחה ללחץ המלחמה

סוג משפחה	אווירה רגשית	דפוסי התארגנות	אינטראקציה בין אישית
חרדה	חרדה גבוהה	אין חלוקת תפקידים	רבה – שלילית
זוהירה	חרדה גבוהה	חלוקת תפקידים ברורה	רבה – חיובית
כטוחה	חרדה נמוכה	חלוקת תפקידים ברורה	נמוכה – חיובית
אדישה	חרדה נמוכה	אין חלוקת תפקידים	נמוכה – שלילית

המשפחה החרדה

"משפחות חרדות" דיווחו על רמה גבוהה של חרדה. הם חשו, שכל אות אזעקה מביא עמו נחיתה של טיל סקאד על ביתם. הצפייה במראות הבניינים ההרוסים בטלוויזיה עוד הגבירה את תחושת הפחד. המשפחה כיחידה לא הצליחה להתארגן לביצוע התפקידים הדרושים, כדי שהשהייה בחדר האטום תהיה פחות מאיימת. יתרה מזו, הבלבול עוד תרם להגברת הפחד והלחץ. בחדר האטום עצמו, חוו משפחות כאלה אינטראקציה רבה בין בני המשפחה, אבל זו התאפיינה במתיחות רבה, בצעקות או בוויכוחים. במשפחת ס' תואר התפקוד כך:

"קודם כל הבאנו את התינוק והכנסנו אותו לממ"ט. נאבקתי איתו בפנים והשלכתי אותו. אני ובעלי שמנו מסיכה ואז נאבקנו אחד אחד עם הילדים. האמצעים [בני 6 ו-4] לא הסכימו. חשבנו, שחייבים לשים מסיכה, כי אם לא מתים במאה אחוז. בעלי לקח את הסמרטוט ואטם. קשה לומר מי לקח אחריות על מה שצריך להעשות. לפעמים בעלי לקח יחמה ולפעמים אני. בפעם הראשונה הוא היה יותר נסער ולחוץ ממני, כך שאני לקחתי את הפיקוד. בפעם השנייה אני ממש רעדתי, ואז בעלי היה אחראי. בחדר האטום בעיקר דאגנו לילדים. התינוק בכה והיה צריך להרגיע את שני הבנים. גם רכנו מפני שאחד הבנים לא הסכים לחבוש את הברדס, ולא הסכמנו בינינו איך צריך לנהוג במצב כזה. היה מצב של לחץ".

המשפחה הזוהירה

גם במשפחות זוהירות היתה רמה גבוהה של חרדה וכיטוי גלוי של פחד, אולם בניגוד למשפחות חרדות, בני המשפחות הזוהירות היו יותר מאורגנים ולכל אחד היה תפקיד,

שהיה עליו לבצע עם הישמע הצפירה. בחדר האטום היתה אינטראקציה בין בני המשפחה, אבל אינטראקציה חיובית — היו שיחות תומכות, שימוש בהומור כדרך להתמודדות עם הפחד, וכאופן כללי היתה תפיסה יותר אופטימית. כמשפחת פ' תארה האווירה כך:

"הסיטואציה היתה מאוד מפחידה. היתה התרגשות מה לעשות קודם — מסיכות או סמרטוטים. שמנו מסיכות. הבן לקח פיקוד: הוא אטם את הדלת ואני הרטבתי את הסמרטוטים. היינו מאורגנים בסדר, והיה לנו טרמוס עם תה בחדר, אם מישהו ירצה לשתות. דיברנו על כל מיני דברים — מה יהיה אם יהיה חרדל, ומה לעשות אם מישהו צריך לשירותים. שוחחנו על כל האפשרויות, האפשרות שיהיה ראש נפץ כימי ולמה הוא יכול לגרום. דיברנו על השוני שבתגובות האנשים וצחקנו על אלה שהזריקו לעצמם אטרופין מרוב פחד. היה מצחיק לראות מה עולה לך כראש בזמן הישיבה בחדר האטום. אחד הדברים שדיברנו עליהם היה מה לעשות אם צריך לצאת לשירותים. אף אחד לא היה בפאניקה אבל גם לא היה יותר מדי אופטימי".

המשפחה הכטוחה

משפחות בטוחות ביטאו פחות חרדה, ובני המשפחה התייחסו להסתברויות סטטיסטיות כדרך להתמודד עם הפחד. במלים אחרות, מכיוון שהסיכוי שטיל יפול בדיוק עליהם הוא נמוך ביותר הם חשבו שאינם צריכים לפחד. כמשפחות אלה היה ארגון ברור של תפקידים לפני ובעת הכניסה לחדר האטום, כגון: מי יכבה את החשמל ואת הגז ומי יביא את הפריטים הדרושים לחדר. טגנון ההתמודדות שלהם בחדר האטום התאפיין ברמה נמוכה של אינטראקציה בין-אישית, אבל האווירה הכללית היתה חיובית ותומכת. משפחת מ' דיווחה:

"אנחנו מיד פעלנו. אני אטמתי עם הסמרטוט ופתחתי את המסיכות, אני לקחתי בן אחד ואשתי לקחה בן אחד. ידענו מה עושים, התפקידים היו ספציפיים. שנינו ידענו לאן הולכים. בפעמים הבאות היינו יותר בטוחים, היה פחות בלבול, לא היה מתח. הילדים היו מאוד שקטים ולא עשו כל בעיות. הם ידעו לאן הולכים. היה מתח, אבל השתדלנו לא להראות זאת לילדים. בחדר האטום, אני צפיתי בטלוויזיה והקשבתי לרדיו. כל אחד תפס פינה והיה שקוע במחשבותיו. הילדים היו בסדר. עשינו כל מה שהיה צריך לעשות".

המשפחה האדישה

כלפי חוץ הפגינו משפחות מסוג זה מעין אדישות לכל המתרחש. כמשפחות אחרות ניכר היה הבלבול וחוסר-הסדר, אולם הם לא הגיבו בחרדה או בפחד, ולעתים אף לא טרחו להיכנס לחדר האטום. לא היתה אצלן חלוקת תפקידים, ולעתים אף היתה כפילות, למשל, אחד מבני המשפחה כיבה את האורות והשני, בהתכוונו לעשות זאת, למעשה חזר והדליק אותם. בחדר האטום, היה אך מעט קשר בין בני המשפחה: כל אחד

היה עסוק בענייניו ולא היתה תחושה של שותפות או של "ביחוד". להיפך, היה הרבה מתח בין הנוכחים, אף כי הוא לא בא לביטוי בתקשורת ישירה ביניהם. משפחות "אדישות" עם ילדים תיעלו את כל האנרגיות שלהם לילדים, אבל במקום לחוש הקלה נראה היה, שהילדים ספגו את המתח הבלתי מילולי במשפחה. משפחת ר' מתארת:

"בלילה הראשון חלק מהבעיה היתה שלא התעוררנו. התעוררנו רק מן ה'בוים' של נפילת הטיל. ואז הדליקו רדיו ואמרו שלפני שעה המלחמה התחילה. לא היתה בינינו חלוקת תפקידים, אבל גם לא היה הרבה מה לעשות. בתוך החדר היה בלכול. בפעם האחרונה שזה קרה, היה הרבה יותר קל, מפני שזה קרה בשמונה-וחצי בערב וזה לא כל-כך הפריע. מבחינת מה שצריך לעשות, עדיין אין חלוקה טובה: לפעמים הוא עושה משהו ולפעמים אני; אין מישהו שלוקח פיקוד... אני סיפרתי לילדים סיפור, אבל בחוסר-עניין בולט. בכל פעם שהיה משהו בטלוויזיה, אמרנו להם לשתוק ולתת לנו להקשיב. בני לבין בעלי לא היה כלום; העיקר היה הילדים, ולהקשיב לרדיו ולטלוויזיה."

דיון

המחקר על אסטרטגיות התמודדות של משפחות התמקד עד כה, בעיקר, על יכולת ההתמודדות של פרטים ותת-מערכות בתוך המשפחה. מחקרים מעטים בלבד זיהו את המשפחה כולה כיחידת ניתוח. במחקר הנוכחי יצאנו מתוך הגישה המערכתית בהניחנו שהאלמנטים בתוך המערכת תלויים אלו באלו וכי לא ניתן להבין בן-משפחה אלא בקונטקסט המשפחתי (Minuchin, 1985). לפיכך, אם הפרט תלוי הדדית בבני-משפחה אחרים בעיותיו הופכות להיות בעיותיה של המשפחה, ומערכות את היחידה המשפחתית כולה (Dyk & Schvaneveldt, 1987).

העובדה כי על דפוסי ההתמודדות וההתנהגות המשפחתית למדנו ממרואיין אחד בכל משפחה היא, ללא ספק, מגבלה במחקר זה, אך כתנאים שבהם נערך המחקר לא היה מנוס מריאיון טלפוני, והמראיינות היו בלחץ של זמן שלא איפשר לראיין בני משפחה נוספים. כדי להתגבר, ולו במידת-מה, על מגבלה זו חזרו המראיינות וביקשו מן המרואיין מידע על תפיסותיהם, הרגשותיהם והתנהגותם של בני משפחה אחרים וכן על מידת ההסכמה בין בני-המשפחה, במטרה לקבל תמונה מלאה ככל הניתן של האינטראקציות המשפחתיות הכוללות.

במחקר נסינו לתאר ולהבין את האינטראקציות המשפחתיות בזמן לחץ אקוטי, כפי שהיה בזמן מלחמת המפרץ, כאשר האוכלוסייה האזרחית בערים הגדולות חיתה תחת איום של התקפות טילי הסקאד. המחקר נערך בשבוע הראשון של המלחמה, ולעובדה זו השלכות מספר על אפשרות ההכללה וההשלכה מן הממצאים המתוארים כאן לאוכלוסיות אחרות ולסיטואציות דחק שונות. השבוע הראשון של המלחמה אופיין בהפתעה ובחוסר יכולת לנבא מהן מטרות התקפות הטילים. מבחינה זו האבחנה בין האזורים השונים בארץ היתה נמוכה, דהיינו, התנהגות האוכלוסייה באזורים השונים היתה, ככל הנראה, דומה בעיקרה. לפיכך נראה, כי ניתן להכליל מדיווחיהן בתחילת

המלחמה של משפחות באזור חיפה להתנהגותן של משפחות באזורים אחרים. בשלב מאוחר יותר התחילה להסתמן תמונה ברורה יותר של אזורים "פגיעים" ויש להניח, כי הדבר השפיע על התנהגותם של האנשים ומשפחותיהם בעת אזעקה. כמרכזן נראה, כי בחלוף ימי ההפתעה הראשונים, הגיעו המשפחות לרמה גבוהה יותר של התארגנות. מצד אחד ניתן היה לראות זאת כבר בעת שנערך המחקר, כאשר המשיבים דיווחו: "...לאחר הפעמים הראשונות, התארגנו אחרת"; מאידך, הנתונים העולים מן הראיונות מתייחסים בעיקרם לשלבים האקוטיים הראשונים של סיטואציית הדחק, ואין לנו ביסוס אמפירי להערכת השינויים בהתנהגותן של משפחות לאורך זמן.

ניתוח ראיונות העומק העלה, כי לתגובה המשפחתית במצב של לחץ אקוטי יש שלושה ממדים: רמת החרדה המבוטאת במשפחה, התארגנות המשפחה כמונחים של חלוקת תפקידים, וסגנונות האינטראקציה בין בני המשפחה.

רמת החרדה הכללית של בני המשפחה זכתה למעט תשומת-לב בספרות, שעניינה לחץ במשפחה, אולי מפני שמשנתה זה נמצא על הגבול שבין משתנים פסיכולוגיים ומשפחתיים (Haan, 1977). נוסף לכך, תפיסת בני המשפחה את סיטואציית הלחץ מתייחסת יותר להתמודדות הממוקדת ברגשות מאשר להתמודדות הממוקדת בכעיה (Folkman & Lazarus, 1980).

לעומת זאת, זכה נושא חלוקת התפקידים במשפחה לתשומת-לב מרובה. הנסן והיל (Hansen & Hill, 1964) הרגישו את הפונקציה של ארגון המשפחה כחלק מן המבנה המשפחתי סמוך או בעת משבר. סטץ ועמיתיו (Stetz et al., 1986) מצאו, כי אסטרטגיית ההתמודדות הכוללת ביותר שניתן היה לזהות במשפחות שהם חקרו קשורה בשינויים בניהול משק הבית כולל תיאום חלוקת התפקידים וחלוקת העזרה בין בני המשפחה. ממד חלוקת התפקידים, כפי שתואר במחקר הנוכחי, תואם גם את האופן שבו יישמו אולסון ומק-קאבין (Olson & McCubbin, 1982) את ממד "ההסתגלות המשפחתית" (family adaptability) שבמודל הסירקומפלקס כאחד מסוגי המשאבים הפנימיים של היחידה המשפחתית, המסביר את התמודדותן של משפחות במצבי לחץ.

פועל יוצא חשוב של מחקר זה הוא התיאור והקלסיפיקציה של סגנונות האינטראקציה במשפחה. מבחינות מסוימות תואם משתנה זה לתקשורת במשפחה. לביא ועמיתיו (Lavee, McCubbin & Patterson, 1985) מצאו, כי תקשורת תומכת היתה אחד האלמנטים שהשפיעו יותר מכל על הסתגלותן של משפחות תחת לחץ. תקשורת, או סגנונות אינטראקציה זוהו כמשתנה חשוב בהתמודדות יעילה. נראה, כי משפחות שבהן ביטויי החרדה והפחד היו פתוחים ובני-המשפחה הרגישו חופשיים לבטא את תחושותיהם, במשפחות אלה סגנון ההתמודדות היה קשור באינטראקציה בין-אישית רבה, הן בצורה של תמיכה (אינטראקציה חיובית) והן בצורה של מתח בין-אישי (אינטראקציה שלילית). לעומתן משפחות, שבהן אין עידוד לבטא בגלוי פחד, סגנון האינטראקציה במצב של לחץ אקוטי וקרבה כפוייה היה שמירת מרחק, דהיינו, רמה נמוכה של קשר בין-אישי (בין שהוא רגוע ובין שהוא מתוח).

לממצאים של מחקר זה, גם אם הוא עוסק בסיטואציה ספציפית של מצב דחק, יש מספר השלכות מעשיות. ראשית, אין אנו מעריכים את טיב תפקודן של המשפחות לסוגיהן. כל משפחה מתפקדת לפי איפיונים משלה אשר אינם נוצרים ממצב המלחמה

גופו, אלא מתוך תהליכים משפחתיים מתמשכים, שהיו קיימים במשפחה כבר קודם לכן ואשר מקבלים ביטוי בולט יותר בזמן משבר, בזמן מלחמה או בשעת לחץ. כדי להבין משפחה, המתמודדת עם לחץ אקוטי, נראה, כי חשוב להכיר את שלושת הממדים של הדינמיקה המשפחתית, אשר משפיעים על תפקודה בשעת לחץ. הכרת האווירה האמציונלית, דפוסי ההתארגנות, והאינטראקציה הבין-אישית והבנתם יכולים לעזור לעובדים בשרה, להעריך בצורה יעילה יותר את הפרופיל המשפחתי ואת הדינמיקה המשפחתית בשעת לחץ ומשבר. לאבחנה הדיפרנציאלית של סגנונות ההתמודדות, כפי שעלו במחקר זה, יש חשיבות רבה – במקום לתפוס את כל המשפחות כבעלות דפוס אחיד של תפקוד, יעמדו אנשי המקצוע על הדינמיקה המשפחתית של כל משפחה ויוכלו לסייע לה בצורה מעשית יותר ובאופן התואם את סגנון ההתמודדות שלה. כמדין נראה, כי התערבות צריכה להיות ברמה של משפחה כמערכת. במלחמת המפרץ צורכי האוכלוסייה להתערבות טיפולית הגיעו לשיאם תוך כדי המלחמה. ואולם בעת שמטפלים רבים נוטים להתייחס ללחץ ברמה האישית, מצביע המחקר הנוכחי על תהליכים, שמשפיעים על המשפחה כולה – האווירה האמציונלית במשפחה מושפעת מן הביטויים הרגשיים של בני-המשפחה, והביטויים הרגשיים, ההתארגנות המשפחתית והאינטראקציות הבין-אישיות במשפחה משפיעים אלו על אלו בעת ובעונה אחת. מכאן ניתן ללמוד, כי באירועי לחץ אקוטי שבהם מעורבת המשפחה כולה התערבות ברמה המשפחתית יכולה להיות יעילה ביותר.

נראה, כי דפוס תגובה של משפחה קשור למקורות שונים של לחץ, וכן לקשיים ולמתחים הפנימיים שחווה המשפחות. כפי שמסבירה תיאוריית הלחץ במשפחה (Hill, 1949; Hansen & Hill, 1964; McCubbin et al., 1980; McCubbin & Patterson, 1983), דפוס התגובה קשור גם לאופן שבו נתפסת הסיטואציה ולתפיסת השפעתה הכוללת של המלחמה על המשפחה. היבטים אלה של השפעת המלחמה נבחנו ביתר פירוט במאמר אחר (Lavee & Ben-David, in press).

במחקר זה נעשה ניסיון להבין, מה מתרחש במשפחות בהיותן בלחץ קיצוני של איום על החיים ומרכיב משמעותי של הפתעה וחוסר ודאות ובשעה שנכפה עליהן להיות ביחד, כדי להגן על עצמן. אולם בעוד שמנגנוני ההתמודדות וההתנהגויות המתוארות במחקר הנוכחי נובעים מסיטואציה ומקונטקסט ספציפי למדי, יש מקום להניח, כי את ארבעת טיפוסים המשפחה שזוהו כאן ניתן יהיה למצוא גם בסיטואציות אחרות, שבהן חווה המשפחה כולה (או חלק ממנה) אירוע לחץ, כגון: אסונות טבע או מצבי חירום אחרים. במחקר עתידי יש מקום לבחון את סגנונות האינטראקציה בסיטואציות לחץ אחרות, וכן את תהליכי הארגון הפנימי במשפחה ואת הקשרים ההדדיים המורכבים שבין הממדים השונים אשר קובעים את יעילות התמודדותה של המשפחה במצבי לחץ.

מקורות

- Bogdan, R.C., & Bilken, S.K. (1982). *Qualitative research for education*. Boston: Allyn & Bacon.
Boss, P. (1987). Family stress: Perception and context. In M. Sussman & S. Steinmetz (Eds.), *Handbook of marriage and the family* (pp. 695-723). New York: Plenum.

- Boss, P., McCubbin, H.I., & Lester, G. (1979). The corporate executive wife's coping patterns in response to routine husband-father absence. *Family Process, 18*, 79-86.
- Burr, W.R. (1973). *Theory construction and the sociology of the family*. New York: Wiley.
- Dillon, D.R. (1989). Showing them that I want them to learn and that I care about who they are. *American Educational Research Journal, 26*, 227-259.
- Dreman, S.B. (1981). The Yom Kippur War: The soldier on the front and his family. *American Journal of Family Therapy, 9*(3), 56-64.
- Dyk, P.A., & Schvaneveldt, J.D. (1987). Coping as a concept in family theory. *Family Science Review, 1*, 23-40.
- Figley, C.R. (1978). *Stress disorders among Vietnam veterans: Theory, research and treatment*. New York: Brunner/Mazel.
- Figley, C.R. (1983). Catastrophes: An overview of family reactions. In C.R. Figley & H.I. McCubbin (Eds.), *Stress and the family: Coping with catastrophes* (Vol. 2, pp. 3-20). New York: Brunner/Mazel.
- Folkman, S., & Lazarus, R.S. (1980). An analysis of coping in middle-aged community sample. *Journal of Health and Social Behavior, 21*, 219-239.
- Freud, A., & Burlingham, D.T. (1943). *War and children*. New York: Medical War Books.
- Glasser, B.G., & Strauss, A.L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. New York: Aldine.
- Goetz, J.P., & LeCompte, M.D. (1984). *Ethnography and qualitative design in educational research*. San Diego: Academic Press.
- Haan, N. (1977). *Coping and defending: Process of self-environmental organization*. New York: Academic Press.
- Hansen, D., & Hill, R. (1964). Families under stress. In H. Christensen (Ed.), *Handbook of marriage and the family* (pp. 782-819). Chicago: Rand McNally.
- Hansen, D., & Johnson, V.A. (1979). Rethinking family stress theory: Definitional aspects. In W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, & I.L. Reiss (Eds.), *Contemporary theories about the family: Research-based theories* (Vol. 1, pp. 582-603). New York: Free Press.
- Hill, R. (1949). *Families under stress*. New York: Harper & Row.
- Hill, R. (1958). Generic features of families under stress. *Social Casework, 39*, 139-150.
- Hogancamp, V.E., & Figley, C.R. (1983). War: Bringing the battle home. In C.R. Figley & H.I. McCubbin (Eds.), *Stress and the family: Coping with catastrophes* (Vol. 2, pp. 148-165). New York: Brunner/Mazel.
- Hunter, E.J. (1986). Families of prisoners of war held in Vietnam: A seven-year study. *Evaluation and Program Planning, 9*, 243-251.
- Kaffman, M. (1977). Kibbutz civilian population under war stress. *British Journal of Psychiatry, 30*, 489-494.
- Klein, D.M. (1983). Family problem solving and family stress. In H.I. McCubbin, M. Sussman, & J. Patterson (Eds.), *Social stress and the family* (pp. 85-112). New York: Haworth.
- Lavee, Y., & Ben-David, A. (in press). Families under war: Sources of stress and strain of Israeli families during the Gulf War. *Journal of Traumatic Stress*.
- Lavee, Y., McCubbin, H.I., & Patterson, J.M. (1985). The Double ABCX Model of family stress and adaptation: An empirical test by analysis of structural equations with latent variables. *Journal of Marriage and the Family, 47*, 811-825.
- Mahjoub, A., Leyens, J.P., Yzerbyt, V., & diGiacomo, J.P. (1989). War stress and coping modes: Representations of self-identity and time perspective among Palestinian children. *International Journal of Mental Health, 18*(2), 44-62.
- McCubbin, H.I., & Figley, C.R. (1983). *Stress and the family: Coping with normative transitions* (Vol. 1). New York: Brunner/Mazel.
- McCubbin, H.I., Joy, C.B., Cauble, A.E., Comeau, J.K., Patterson, J.M., & Needle, R.H. (1980). Family stress and coping: A decade review. *Journal of Marriage and the Family, 42*, 855-871.
- McCubbin, H.I., Larsen, A.S., & Olson, D.H. (1982). F-COPES: Family coping strategies. In D.H. Olson, H.I. McCubbin, H. Barnes, A. Larsen, M. Muxen, & M. Wilson (Eds.), *Family inventories*. St. Paul, MN: University of Minnesota, Family Social Science.

- McCubbin, H.I., Hunter, E.J., & Dahl, B.B. (1975). Residuals of war: Families of prisoners of war and servicemen missing in action. *Journal of Social Issues, 31*, 95-109.
- McCubbin, H.I., & Patterson, J.M. (1983). The family stress process: The double ABCX model of adjustment and adaptation. In H.I. McCubbin, M. Sussman, & J. Patterson (Eds.), *Social stress and the family* (pp. 7- 37). New York: The Haworth Press.
- Minuchin, P. (1985). Families and individual development: Provocations from the field of family therapy. *Child Development, 56*, 289-302.
- Milgram, N.A. (1982). War related stress in Israeli children and youth. In L. Goldberg & S. Breznitz (Eds.), *Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects* (pp. 656-676). New York: The Free Press.
- Moon, S., Dillon, D., & Sprenkle, D. (1990). Family therapy and qualitative research. *Journal of Marital and Family Therapy, 16*, 357-373.
- Olson, D.H., & McCubbin, H.I. (1982). Circumplex model of marital and family systems, V: Application to family stress and crisis intervention. In H.I. McCubbin, A. Cauble, & J. Patterson (Eds.), *Family stress, coping, and social support* (pp. 48-68). Springfield, IL: Thomas.
- Reiss, D., & Oliveri, M.E. (1980). Family paradigm and family coping: A proposal for linking the family's intrinsic adaptive capacities to its response to stress. *Family Relations, 29*, 431-444.
- Rosenbeck, R. (1986). The impact of post-traumatic stress disorder of World War II on the next generation. *Journal of Nervous Mental Disorders, 174*, 319-327.
- Solomon, Z. (1988). The effect of combat-related posttraumatic stress disorder on the family. *Psychiatry, 51*, 323-329.
- Stetz, K.M., Lewis, F.M., & Primomo, J. (1986). Family coping strategies and chronic illness in the mother. *Family Relations, 35*, 515-522.
- Ziv, A., & Israeli, R. (1973). Effects of bombardment on the manifest anxiety level of children living in Kibbutzim. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 40*, 278-291.
- Zuckerman-Bareli, C. (1979). Effects of border tension on residents of an Israeli town. *Journal of Human Stress, 5*, 29-40.